

|| 2 ||

atha nāyaka-sahāya-bheda-prakaraṇam

(2.1)

athaitasya sahāyāḥ syuḥ āpañcadhā ceṭako viṭaḥ |
vidūśakaḥ pīṭha-mardaḥ priya-narma-sakhas tathā ||1||
narma-prayoge naipunyaṁ sadā gāḍhānurāgitā |
deśa-kāla-jñatā dākṣyaṁ ruṣṭa-gopī-prasādanam |
nigūḍha-mantratety-ādyāḥ sahāyānāṁ guṇāḥ smṛtāḥ ||2||
sandhāna-caturaś ceṭo gūḍha-karmā pragalbha-dhīḥ |
sa tu bhaṅgura-bhṛṅgārādikaḥ prokto'tra gokule ||3||

śrī-jīvaḥ: athaitasya sahāyāḥ syur ity aupapatyābhāsa-līlayām eva jñeyāḥ | kintu kiśorā api kelau klībavat pauraṣa-bhāva-hīnā evaite mantavyāḥ ||1-3||

viśvanāthaḥ: sahāyās te kiśorā api te pīṭhamardaṁ vinā klībavat pauraṣa-bhāva-hīnā eva līlā-śaktyā sampādītā iti śrī-jīva-gosvāmi-caraṇānāṁ vyākhyā ||1-3||

viṣṇudāsaḥ: athāsmīn rase sahāyā ucyante—athaitasyeti | etasya kṛṣṇasya | ceṭakādi-samjñā rasa-śāstra-prasiddhāḥ pāribhāṣikāḥ ||1-3||

--o)0(o--

(2.4)

yathā—

na punar idam apūrvam devi kutrāpi dṛṣṭam
śaradi yad iyam ārān mādhavī puṣpitābhūt |
iti kila vṛṣabhānor lambhitāsau kumārī
vraja-nava-yuva-rāja vyājataḥ kuñja-vīthim ||4||

śrī-jīvaḥ: na vyākhyātam ||4||

viśvanāthaḥ: na vyākhyātam ||4||

viṣṇudāsaḥ: na punar idam iti śrī-kṛṣṇājñāyā vyāja-viśeṣataḥ śrī-rādhām tasyāstikam ānītā | tad anu śrī-kṛṣṇena sāścaryaṁ nirbandhataḥ pṛṣṭha-tad-ānayana-prakāraḥ san bhaṅguras tam prati nija-pāṭavātīśayam āvedayati—kuñja-vīthim kuñja-śreṇim kuñja-mārgam vā | vraja-nava-yuva-rājeti sambodhanam tu svāmbanānurūpam eva | teṣāṁ prāyaśaḥ tad-ādī-nāmnaiva taj-jñānāt ||4||

--o)0(o—

(2.5)

atha viṭaḥ—

veśopacāra-kuśalatvaṁ dhūrto goṣṭhī-viśāradaḥ |
kāma-tantra-kalā-vedī viṭa ity abhidhīyate |
kaḍāro bhāratī-bandhur ity ādir viṭa īritaḥ ||5||

śrī-jīvaḥ: veśopacāra-kuśalatvaṁ kāma-tantra-kalā-veditvaṁ ca dūtyopayoga eva jñeyam na tu sarvatra vṛthātvāt | bhāvāntara-sparśitvābhāvāc ca | udāharaṇe tu tad-dvayam unneyam | tac ca svarūpasya veśāntareṇācchannatayā gamanāt kāma-tantrīya-mohana-mantrādi-yogāc ca ||5||

viśvanāthaḥ: kāma-tantra-sambandhinyaḥ kalāḥ strī-vaśīkāra-mohana-mantrauśadhādi-prayogāḥ ||5||

viṣṇudāsaḥ: kāma-tantra-kalā kāma-śāstra-nīti-vettā ||5||

--o)0(o--

(2.6)

yathā—

vraje sārāṅgākṣī-vitatibhir anullaṅghya-vacanaḥ
sakhāhaṁ tad-bandhoś caṭubhir abhiyāce muhur idam |
kala-krīḍad-vaṁśī-sthagita-jagatī-yauvata-dhṛtis
tvayā yuktaḥ śyāme na khalu parihartuṁ sakhi hariḥ ||6 ||

śrī-jīvaḥ: na vyākhyātam ||6||

viśvanāthaḥ: anullaṅghya-vacana ity goṣṭhī-viśāradatvaṁ | kalena madhurāsphuṭena dhvanitā krīḍantī yā vaṁśī tayeti bhaya-pradarśanena kāma-tantra-kalāveditvaṁ dhūrtatvaṁ ca tasya vyañjitaṁ ||6||

viṣṇudāsaḥ: vraje sārāṅgākṣīti māninīm śyāmām prati kaḍārasya vākyaḥ | tatra vraja ity ādinā sva-vivakṣitārthaṁ grāhayitum ātma-sambhāvanā | caṭubhir ity ādinā sāma | kala-krīḍad ity ādinā harir ity anena ca bheda uktaḥ ||6||

--o)0(o--

(2.7-8)

atha vidūṣakaḥ—

vasantādy-abhidho lolo bhojane kalaha-priyaḥ |
vikṛtāṅga-vaco-veṣair hāsya-karī vidūṣakaḥ |
vidagdha-mādhava khyāto yathāsau madhumaṅgalaḥ ||7||

yathā—

tuṣṭena smitapuṣpavrṣṭiradhunā sadyastvayā mucyatām
ārūḍhaḥ kutukī vimānamatulaṁ mām gokulākhaṇḍalaḥ |
itham devi manorathena rabhasādabhyarthyamāno'pyasau
yatte mānini nādharah prayatate tannādbhutaṁ rāgiṣu ||8||

śrī-jīvaḥ: bhojane lolah satṛṣṇah | etad-ādikam apy udāharaṇāntareṇa jñeyam ||7|| vimānam
divya-ratha-rūpaṁ pakṣe vigatamānam | atra tan nādbhutaṁ rāgiṣv iti arthāntara-nyāsaḥ
rāgiṣv ity arthaḥ śleṣa-mūlaḥ | rāga-śabdo hi **rāgo'nurāge mātsarye kleśādu lohitādiṣu** iti
viśva-prakāṣe mātsarya-lohitayoḥ svikṛtatvāt rāgi-padam hi lohite'dhare mātsaryavaty
arthāntare'pi vartate iti ||7-8||

viśvanāthaḥ: he mānini ! ittham manorathena mayā abhyarthyamāno'pi tavādharo yan mad-
abhīṣṭa-dāne na prayatate tad-rāgiṣu matsareṣu nāscaryam ity arthāntara-nyāsaḥ | yatas tat-
saṅgenaiva tvam api mātsaryavatī māniny abhūr iti bhāvaḥ | **rāgo'nurāge mātsarye kleśādu
lohitādiṣu** iti **viśve** | kim abhyarthanam tad āha—tuṣṭena tvayā he adhara smita-puṣpa-vrṣṭir
mucyatām kriyatām | mucyatām ity anena sā tvayi vartate eva kintu sā antarabaddhā sthāpitā
iti sāmprataṁ tava māno nāsty eveti dhvaniḥ | tatas ca tasyāḥ katham viphalam bandhanam
kriyate | mocanam kriyatām | sā bahir niḥsaratv iti bhāvaḥ | yato gokulākhaṇḍalaḥ pṛthvī-
maṇḍalendraḥ | pakṣe vraja-deśasya rājā | śleṣeṇa sva-mādhuryeṇa tava sarvendriya-
pratipālako mām vimānam | divyam ratham ity arthaḥ | śleṣeṇa viśiṣṭa-jñānavantam | mana
jñāne ghaṇ | ārūḍhaḥ | asmin karmaṇi sāhāyyārtham avalambamāna ity arthaḥ | yad vā, tasyā
hāsya-prakāśārtham vahann evāgatyedam vakti | vikṛtāṅga-vaco-veṣaiḥ iti lakṣaṇāt | śleṣeṇa
tadā vigatādaram vidūṣakam iti svātmanārohaṇe hetur uktaḥ | śleṣeṇa vigato māno yato
bhavati tad yathā syād atulam yathā syād evam mām śobhām ārūḍhaḥ ato rathārūḍhe rājñi
puṣpa-vrṣṭiḥ parama-śobhā-svikāreṇa māna-dhvaṁsini ca smitāviṣkṛtiś ca samucitaiveti
bhāvaḥ | tatas ca tayā smitam kṛtam iti jñeyam ||7-8||

viṣṇudāsaḥ: vasanteti | bhojane lolah lubdhaḥ | lolaś cala-satṛṣṇayoḥ iti nānāarthāt | tatra
vikṛta-vācā hāsya-kāritvam darśayati tuṣṭeneti | kācin māniniṁ prati śrī-kṛṣṇena tan-māna-
bhaṅgāya preṣitasya madhumaṅgalasya vākyam—he mānini ! ittham evam prakāreṇa
manorathena mana eva rathaḥ syandanas tenābhyarthamāno'pi yācyamāno'pi te tavādharah
yan na prayatate prayatnam na karoti arthāt tasminn abhyarthane | tat rāgiṣu raktatā-yukteṣu
pakṣe krodhāny aparyāyavatsu nādbhutaṁ na citram | abhyarthanam evāha—pūrvārdhena |
he adhara ! adhunā sāmprataṁ sadyaḥ acirād eva smitam eva puṣpaṁ tasya vrṣṭir mucyatām
kriyatām ity arthaḥ | tatra hetuḥ—gokulākhaṇḍalaḥ śrī-vraja-nava-yuvarājaḥ śrī-kṛṣṇah |
pakṣe pṛthvī-maṇḍala-patiḥ mām ārūḍhaḥ | kim-bhūtam mām ? vimānam vigata-mānam,
pakṣe ratham | manasy ārūḍhasya śrī-kṛṣṇasyopari māna-bhaṅga-lakṣaṇa-smita-puṣpa-vrṣṭer

aucityāt | pakṣe rathārūḍhasya rājña upari | kimbhūtaḥ ? kutukī narma-parihāsa-madhura-
bhāṣaṇādinā kuñjarāsavihārādiṣu kautuka-yuktaḥ | pṛthvī-pati-pakṣe rājya-darśana-
mṛgayādiṣu kutukī | alaṅkārau cātra śleṣa-rūpakāv uktau ||7-8||

--o)0(o—

(2.9)

yathā vā—

**mamopaharati svayaṁ bhavadabhīṣṭadevo nama-
nnavam kamalamujjvalam kamalabandhurutkanṭhayā |
mayā tu tadavajñayā bhuvi nirasyate ruṣyatā
na mānayasi madvacastadapi mānini tvam kutaḥ ||9||**

jīvaḥ : na vyākhyātam ||9||

viśvanāthaḥ : mām asau hāsayitum yatate tad ahaṁ na hasāmīti haṭhinyām tad-vacanam
anavadhānāyām prasaṅgāntara eva mano dadhatyām tad-vaiphalyam api syād ity ata āha—
yathā veti | ruṣyatā akṛta-snāna eva kamalam ānaiṣis tad idam apavitram jātam | atas tvām
asmāt paricaraṇād dūrīkarīṣyāmīti krudhyatā ||9||

viṣṇu-dāsaḥ : mamopaharatīti māninīm śrī-rādhām prati madhumaṅgalasya vākyam | kamala-
bandhuḥ sūryaḥ | tat kamalam nirasyate prakṣipyate, atrāpi vikṛta-vācaiva hāsya-kāritvam |
alaṅkāra-kaustubhe—

unmattābhir vasantotsava-rabhasa-madair go-duhām kanyakābhiḥ
kṣodaiḥ sindūra-candrāguru-mala-ruhām hā hā dhig andhīkṛto'smi |
jāḍyamgandhāmbusekair ajani tata ito dhāvitum nāsmi śakto
vyāpadye'ham vayasya priya-sakham eva mām māstv iha brahma-hatyā || ity ādi
[a.kau. 5.4]

vaktraṁ vo dvija-rāja-himsi madirālolaṁ dṛṣor yugmakam
kāntiḥ kāñcana-hāriṇī viharāṇam gurv-aṅganā-saṅgamam |
saṅgī pañcama eva pañca-viśikhaḥ śuddhis tathāpīha vo
daityam yan nyavādhid vṛṣākṛtimayam tenaiṣa duṣṭo hariḥ || [a.kau. 8.118] ||9||

--o)0(o--

(2.10)

atha pīṭha-mardaḥ—

**guṇair nāyaka-kalpo yaḥ premnā tatrānuvṛttimān |
pīṭha-mardaḥ sa kathitaḥ śrīdāmā syād yathā hareḥ ||10||**

jīvaḥ : na vyākhyātam ||10||

viśvanāthaḥ : na vyākhyātam ||10||

viṣṇu-dāsaḥ : na vyākhyātam ||10||

--o)0(o--

(2.11)

yathā—

**kāḷindī-puline mukunda-caritaṁ viśvasya vismāpanaṁ
draṣṭuṁ gacchati goṣṭham eva nikhilaṁ naikātra candrāvalī |
brūmas tasya suhṛttamāḥ svayam amī pathyaṁ ca tathyaṁ ca te
mā govardhana-malla ghaṭṭaya mudhā govardhanoddhāriṇam ||11||**

jīvaḥ : brūma ity ādinā bahu-vacanena tasya nāyaka-tulya-guṇatvādikam vyajyate |
govardhano nāma mallaś candrāvatyāḥ patimmanyāḥ kaścīd iti lalita-mādhava-prakriyā ||11||

viśvanāthaḥ : kāḷindīti | madīyān api dārān ākr̥ṣya vanam nayati tad ayam aham asmai
pratiphalaṁ dāsyāmīti vividha-viruddha-valginaṁ govardhana-mallaṁ prati śrīdāma-vākyam
| brūmaiti bahu-vacanena vākyasyāsyā bahu-vakṛtvena tvayā nāprāmāṇyam āsaṅkanīyam iti
| suhṛttamā iti | skahyāt tadyāntaḥkaraṇa-dharmasya candrāvālyāṁ nirvikāritva-lakṣaṇasya
jñānaṁ dhvanitam | patham iti | anyathā bakāriṣṭādīn iva tvām asau vadhiṣyatīti | mā ghaṭṭaya
kr̥ṣṇa-sarpam iva mā cālaya yady ātmano bhadrām icchasīti | ghaṭṭa calane | malleti |
kaṁsasyāhaṁ cāñūrādi-sadṛśo malla ity api māhaṁ kr̥thā iti | govardhanoddhāraṇam iti |
svasya mahā-parvatoddhṛti-kṣamatāviṣkāreṇa tvat-kaṁsam api nāsau gaṇayatīti dhvanitam |
atra śṛṅgāra-sakhya-raudra-raseṣu raudra evāṅgī | śleṣeṇa tvam govardhanaḥ sa tu
govardhanoddhārī sa-kuṭumbasya tavāpi tadā rakṣitatvād iti nītiś ca dhvanitā ||11||

viṣṇu-dāsaḥ : kāḷindī-pulina iti kadācit pathi yadṛcchayā śrīdāmānam upalabhya tat-purataḥ
śrī-kr̥ṣṇam ākṣipantaṁ govardhana-mallaṁ prati śrīdāmnaḥ sa-saṁrambhāṭopa-vacanam | mā
ghaṭṭaya na cālaya | ghaṭṭa calane iti curādīḥ | mudhā vyartham eva yato draṣṭuṁ gacchatīty
ādi | tathyaṁ satyam etat | tena ca pathyaṁ maṅgalaṁ ca brūmaḥ | nanv asau nanda-tanujo
mahā-dhūrta-śekharas tasya cāñcalyādikam ajñātvaivaṁ brūṣe ? tatrāha vyaṁ tasya kr̥ṣṇasya
suhṛttamāḥ | tasya nirdoṣatva-parama-parākramitva-duṣṭa-damanābhirucitvādinām mahā-
guṇānām antas-tattva-vettārah | atas tad-ghaṭṭane pratyuta te'bhadrām bhaviteti sūcitam |
so'haṁ govardhana-nāmā malla-puṅgavo'smi | tatra sasmitābhinayam āha—
govardhanoddhāriṇam | vraje yāval lokottarākhila-karmaṇām āśrayatvasyopalakṣaṇam etat |
yenāvalīlayā kareṇaikenaiḥ saptāhaṁ govardhanācala uccair dhṛtas tasya śrī-kr̥ṣṇasya
tvādr̥śa-kṣudra-duṣṭa-vadhe kaḥ prayogaḥ iti bhāvaḥ ||11||

--o)0(o--

(2.12)

yathā vā—

**taveyam śrīdāman bhaṇitir iha viśrambhayati mām
prasādo rudrāṅyāḥ kim iva capalāsu prasaratu |
vane yāntīm durgārcana-ghusṛṇa-mālyāṅkita-karām
vadhūm dr̥ṣṭvā śaṅke prathayati kalaṅkaṁ khala-janaḥ ||12||**

jīvaḥ : taveyam iti | tasya vṛddhā-vañcanayā nāyake premādhikyam vyajyate ||12||

viśvanāthaḥ : candrāvallyāḥ patimmanyē govardhana-malle daṇḍa-rūpopāyena śrīdāmnaḥ sāhāyyam udāhr̥tya tasyāḥ śvaśrvām bhedenāpi tasya darśayati—yathā veti | taveyam iti | svavadhūm vane prahiṇu vā gr̥he rundhi vā mad-vayasyāt tu niḥśankaiva tiṣṭha, sa tv enām na paricinoti | apīti satyāpayāmi kim tv āptatayā bravīmi | rudrāṅyāḥ sva-bhāva evāyam śaśvat-sevyamānā prasīdantī sva-sampadam dadāti | sevita-carī punaḥ sevām aprāpya krudhyantī dhana-dhānya-patyādikaṁ bhakṣayati ceti bhāṇḍīra-mukhāc chrutam iti bruvāṇam śrīdāmānam prati bhāruṇḍā-vacanam | capalāsv iti | mad-gr̥he dhana-dhānya-gavādi-vṛddhānyathānupapattyā rudrāṅyāḥ prasādaḥ | rudrāṅī-prasādānyathānupapattyā vadhūr iyam acañcalā sādhu eveti jñāyata eveti bhāvaḥ | kintu vane yāntīm ity ādi ||12||

viṣṇu-dāsaḥ : sātōpa-vācā daṇḍa-rūpopāyena śrīdāmnaḥ sāhāyyam udāhr̥tya sāntva-vācā bhedopāyena tasya tad darśayati—yathā veti | taveyam iti loka-ravair ghūrṇākṣara-nyāyāt svavadvāḥ kṛṣṇasya bandham śrutvā kadācit tat-priya-sakha-varyam śrīdāmānam ekānte vyapadeśena bhāruṇḍā prathamam kimcit pṛṣṭavatī | tatas tad-abhihitam ākarṇya samyag viśrastāyā bhāruṇḍāyās tad-anumodana-vākyam tam prati prathayati prakhyāpayati, yataḥ khala-jano duṣṭa-lokaḥ ||12||

--o)0(o--

(2.13)

atha priya-narma-sakhaḥ—

**ātyantika-rahasya-jñāḥ sakhī-bhāva-samāśritaḥ |
sarvebhyaḥ praṇayibhyo'sau priya-narma-sakho varaḥ |
sa gokule tu subalas tathā syād arjunādayaḥ ||13||**

jīvaḥ : sakhī-bhāvaḥ śrī-kṛṣṇa-tat-preyasyāḥ para-para-melanecchā tam samāśrita iti tena tasya puruṣa-bhāvaś cāvṛta iti bhāvaḥ ||13||

anyatarabhyām na vyākhyātaḥ |

--o)0(o--

yathā—

pratyāvartayati prasādyā lalanām kṛīḍā-kali-prasthitām
śayyām kuñja-gr̥he karoty agha-bhidaḥ kandarpa-līlocitām ||
svinnam bījayati priyā-hṛdi parisrastāṅgam uccair amum
kva śrīmān adhikāritām na subalaḥ sevā-vidhau vindati ||14||

jīvaḥ : svinnam vījayatīty udāttālanākāra evāyam | sa ca vācārthāsambhave'pi vastv atīśaya-
mātra-vyañjakaḥ kvacid ḍṛśyate | yathā tad aśruṇi nadī jātā ity ādau | tataḥ śaśvad vījayati
praiyān vitatayā svinnāṅgam etaṁ rahaḥ iti pāṭhāntaram ca na mūla-kṛtam ||14||

viśvanāthaḥ : pratyeti | rūpa-mañjaryāḥ subala-viśayaka-bhakti-janikā sva-sakhīm praty
uktiḥ -- svinnam vījayatīti | bahiḥ sthitvā yantra-vyajaneneti jñeyam ||14||

viṣṇu-dāsaḥ : pratyāvartayatīti kasyacit priya-narma-sakhasya kañcit sva-priya-vayasyam
prati subalasya bhāgyatīśayāśamsanam | svinnam iti nīṣvidā gātra-prakṣaraṇe divādiḥ | **nītaḥ**
ktaḥ [Pāṇ. 3.2.187] iti vartamāne ktaḥ | srastāṅgam iti sraṁsu dhvaṁsu adhaḥ-patane srastam
patitam aṅgam yasya | anyat spaṣṭam | ātyāntika-rahasya-jñatvam atroktam ||14||

--o)0(o--

yathā vā—

yābhiḥ sāci-dṛg-añcalena caṭulam kamsārīr ālihyate
dor-dvandvena kucopapīdam urasi svairam pariśvajyate |
etasyādhara-sīdhur uddhuratayā sāmo damāsvādyate
kim jānāsi sakhe vyadhāyi katarad-gopībhir ābhis tapaḥ ||15||

jīvaḥ : yābhir iti | tad anumodanam eva na tu tat-sṛḥā sakhī-bhāvād eva ||15||

viśvanāthaḥ : atra sakhī-bhāvam samāśritya iti | yadyapi sakhyo hi sva-sva-yūtheśvarīṇām
śrī-rādhādīnām eva śrī-kṛṣṇāṅga-saṅga-sukhena sukhinyo na tu sveṣām | tad api tāḥ
sāmānyato dvidhā bhavanti prema-saundarya-vaiddaghy-ādīnām ādhikyena śrī-
kṛṣṇasyātilobhanīya-gātryas teṣām nyūnatvena tasyātilobhanīya-gātryas ca | tatra pūrvāḥ śrī-
kṛṣṇāṅga-saṅga-sṛḥāvatyō'pi bhavanti | tās ca lalitādyāḥ parama-preṣṭha-sakhy-ādaya uttarās
tu tad-dvayābhāvāt kadāpi kṛṣṇāṅga-saṅga-sṛḥāvatyō na bhavanti | tās ca kastūryādayo
nitya-sakhyas tatra vyākyāta-lakṣaṇam pūrvāsām śrī-kṛṣṇāṅga-saṅga-sṛḥā-rūpam aṁsam
udāhartum āha yathā veti | yābhir iti | subalam prati ujjvalasya sābhilāṣoktiḥ | kucopapīdam
kucābhyām upapīḍya ||15||

viṣṇu-dāsaḥ : yābhir iti ca pūrvavat kañcit priya-sakham prati kasyacit priya-sakhasya śrī-
gopīnām bhāgyatīśaya-ślāghoktiḥ | kucopapīdam kucābhyām upapīḍya ākramyety arthaḥ |
sakhī-bhāvātvam atroktam ||15||

--o)0(o--

(2.16-17)

caturvidhāḥ sakhāyo'tra ceṭaḥ kiṅkara īryate |
pīṭhamardasya vīrādāv api sāhāyā-kāritā ||16||
hari-priyā-prakarāṇe vakṣyante yās tu dūtīkāḥ |
atrāpi tā yathā-yogyam vijñeyā rasa-vedibhiḥ ||17||

śrī-jīvaḥ: na vyākhyātam ||16||

viśvanāthaḥ: na vyākhyātam ||16||

viṣṇudāsaḥ: atra rase | nāyakasya pañca-vidha-sahāyam prapañcya dūtīnām ca sahāya-
viśeṣatvāt saṅkṣepatas tāsām dig-darśanam āha—hari-priyeti | atra nāyaka-prakarāṇe ||16-17||

--o)0(o--

(2.19)

tatra svayam, yathā—

sakhi mādhavadr̥gdūtyāḥ
karmaṭhatā kārmaṇe vicitrāsti |
upadhāsuddhāpi yayā
ruddhā tvam citritevāsi ||18||

śrī-jīvaḥ: tatra svayam iti | svayam dūtīty arthaḥ | kārmaṇe vaśīkaraṇauśadha-karmaṇi |
upadhayā dharmādi-parīkṣaṇayā ||18||

viśvanāthaḥ: tatra svayam iti | svayam dūtīty arthaḥ | sakhīti | rādhām prati viśākhoktiḥ |
kārmaṇe vaśīkaraṇauśadha-karmaṇi | upadhayā dharmādi-parīkṣaṇayā śuddhāpi | [upadhā](#)
[dharmādyair yat parīkṣaṇam](#) ity [amarah](#) ||18||

viṣṇudāsaḥ: sakhi mādhaveti—rahasi kadācit śrī-kṛṣṇa-sandarśana-jāta-kṣobhām śrī-
rādhikām prati tat-sakhīyāḥ (vacanam) | mādhavasya śrī-kṛṣṇasya dr̥k locanam saiva dūtī
tasyāḥ karmaṭhatā kauśalam | kārmaṇe mūla-karmaṇi vaśīkārauśadhi-viśeṣe iti yāvat | vicitrā
atyadbhutā, tām evāha upadheti | upadhā dharmā-parīkṣā tayā śuddhā parama-sādhvy api
yayā dr̥g-dūtyā citriteti citra-likhitā mūrtir iva | ālekhyāścaryayoś citram iti nānārtha-vargāt |
anena stambhākhyā-sāttvika-bhāvodgamo dhvanitaḥ | atra kevalam cākṣuṣa evābhiyogaḥ
prakāśitaḥ | kintu, [atrāpi tā yathāyogyam vijñeyā](#) [u.nī. 2.17] iti pūrvottara-rītyā anyatrāpi
vācīkāṅgika-cākṣuṣāḥ sarvatra abhiyogā dr̥ṣyante | yathātraivāgre sthāyi-bhāva-prastāve raty-
āvīrbhāva-hetutvenodāharīsyate—

mad-adhara-viluṭhad-vilocanāntam
mṛdula-latā-nava-pallavam daśantam |
sakhi harim avalokya bhānujāyā-
staṭa-vipine sphuṭad-antarāsmi jātā || [u.nī. 14.6] iti |

atra mad-adharety ādinā cākṣuṣaḥ | mṛdulety ādinā āngikaḥ | **gītāvalau** (8) ca—

kuṭilam mām avalokya navāmbujam upari cucumba sa raṅgī |
tena haṭhād aham abhavam vepathu-maṇḍala-sañcalad-aṅgī ||
bhāmini pṛccha na vāram vāram |
hanta vimuhyati vikṣya mano mama vallava-rāja-kumāram ||dhruval||

dāḍima-latikām anu nistala-phala-namitām sa dadhe hastam |
tad anubhavān mama dharmojjvalam api dhairya-dhanam gatam astam ||
adaśad aśoka-latā-pallava-mayam atanu-sanātana-narmā |
tad aham avekṣya babhūva ciram bata vismṛta-kāyika-karmā ||

atra cākṣuṣāṅgikau spaṣṭau | atanu-sanātana-narmety atra vāciko'pi | agre nāyikā-prakarāṇe
vācikābhiyoge **garvākṣepa-yācñādibhiḥ** [u.nī. 7.7] ity atrādi-śabdān narmopadeśābhyām ca sa
jñeyaḥ | tathā,

malayānila-guru-śikṣita-lāsyā |
naṭati latā-tatir ujjvala-hāsyā ||
pika-tatir iha vādayati mṛdaṅgam |
paśyati taru-kulam aṅkurad aṅgam ||
gāyati bhṛṅga-ghaṭādbhuta-śilā |
mama vaṁśīva sanātana-līlā || [gītāvalau 39]

atra yācñāyā vācikaḥ | anyatra ca—

dr̥ṣṭyāntike sthalaja-hema-saroja-rājīm
tat-korakeṣu karajāṅga-tatiṁ vidhāya |
cittam mama prasabham ākulayan kalāvān
narmātanoti sakhi ko'yam ibhendra-lilaḥ ||

tiryag vilokya sakhi mām nija-bāhu-daṇḍāv
utthāpya jṛmbhaṇa-lasad-vadanāravindaḥ |
krīḍā-kalāpa-vidhibhir hṛdi naḥ pradhinvan
ko'yam kadamba-taru-mūlam alaṅkaroti ||

mām vikṣya ... tara-bimba-phalam vicumban
hastāmbuje kalita-nistala-bilva-yugmaḥ |
man-mānasam sapadi cañcalayan samantāc
chyāmākṛtiḥ ka iha śaila-taṭe cakāsti ||

manda-smitāmṛta-vikasvara-danta-kāntyā
dhairyena sārddham iha santamasam vidhūya |
mṛdvīm lavaṅga-latikām ghatayan tamāle
sammohayaty ahaha me hṛdayam hṛdīśaḥ ||

āliṅgana-kramam avetya tiraścalantam
smitvāñcale savayasam sahasāvarudhya |
svairehayā kim api mad-dhṛdayam pramuñcan
sakhyo harir harati dhairyā-dhanam prasahya || iti |

atra padya-pañcake narmātanotīti narmaṇā vācikaḥ | tiryag-vilokyeti cākṣuṣaḥ | etad-
vyatiriktāḥ sarva evāṅgikā jñeyāḥ | evam nāyikānām iva nāyakasyāpi trividha-
svābhīyogodāharaṇāni bahūni santi | vistara-bhayān na likhyante ||18||

--o)0(o--

(2.19)

vaṁśī yathā śrī-lalita-mādhava (1.24)—

**hriyam avagr̥hya gr̥hebhyaḥ
karṣati rādhām vanāya yā nipuṇā |
sā jayati niṣṣṭārthā
vara-vaṁśaja-kākalī dūtī ||19||**

śrī-jīvaḥ: avagr̥hya upahr̥tyety arthaḥ | niṣṣṭārthā vinyasta-kārya-bhārā ||19||

viśvanāthaḥ: hriyam iti | gārgī-vākyam | avagr̥hya ācchidya | vanāya vanam prāpayitum |
niṣṣṭārthā vinyasta-kārya-bhārā ||19||

viṣṇudāsaḥ: hriyam avagr̥hyeti | dinānte vṛndāvanād gopālaiḥ saha vrajam āgacchataḥ śrī-
kr̥ṣṇasya vaṁśī-ravam śrutvā gārgī vadati | hriyam lajjām avagr̥hya samādāya | karṣati
ākārṣati, yato nipuṇā tat-tat-karmaṇi parama-kuśalā | niṣṣṭārthā dūtī-bhedaḥ | atraiva—

vinyasta-kārya-bhārā syād dvayor ekatareṇa yā |
yuktyobhau ghatayed eṣā niṣṣṭārthā nigadyate || [u.nī. 7.57] iti |

vidagdha-mādhava ca—

ayi sudhākara-maṇḍali maṇḍaya
tvam aṭavīm mṛdu-pada-visarpanaiḥ |
udaya-saila-taṭī-nihitekṣaṇo
nanu cakora-yuvā paritapyate || [vi.mā. 6.9]

atra candra-maṇḍalī-vyapadeśena muralyā dautyam |

divyo rathaṅgi samayaḥ sakhi saṅgamasya
jajñe varāṅgi tarasā kuru pakṣa-pātam |
adhvānam ardha-nayanena vilokamānaḥ
śokād ayaṁ saha-caras tava rauravīti || [vi.mā. 6.6]

atra cakravākī-vyapadeśena | **lalita-mādhava** ca—

akṣnor bandhum hari-haya-harin-nāgari-prāg-ariktām
rogeṇāviṣkuru guru-rucaṁ bhānavīyām navīnām |
cakrābhikhyaḥ kim api virahād ākulaḥ kākū-lakṣaṁ
kurvan mukhyas tvayi sa vayasām arthibhāvaṁ tanoti || [la.mā. 4.22] ||19||

--o)0(o--

(2.20)

āpta-dūtī—

vīrā-vṛndādir apy āpta-dūtī kṛṣṇasya kīrtitā |
vīrā pragalbha-vacanā vṛndā cātūkti-peśalā ||20||

śrī-jīvaḥ: na vyākhyātam ||20||

viśvanāthaḥ: na vyākhyātam ||20||

viṣṇudāsaḥ: vīreti | ādi-grahaṇād vṛndārikā-melā-muralādyāś ca jñeyāḥ | cātūkti-peśalā
cātūktau manojñā vicakṣaṇety arthaḥ ||20||

--o)0(o--

(2.21)

yathā—

vimukhī mā bhava garviṇi
madgiri giriṇā dhṛte na kṛtaraḥṣam |
mūḍhe samuḍhavayasaṁ
mādhavamādhāva rāgeṇa ||21||

śrī-jīvaḥ: vimukhī mā bhaveti | vāmāyamānām pūrva-rāgiṇīm prati dūtī-vacanam | amūḍha-
vayasaṁ surūḍha-yauvanaṁ mādhavaṁ prati ādhāva | samuḍha-vayasaṁ ity anena sa tv
anyasyām āsakto bhaviṣyaty eva tvam evānutapsyasīti vyañjitaṁ | etad vyañjanāyāḥ
spāṣṭatārtham eva mūḍhe iti pragalbhatvam uktam | pragalbha-vacanatvād eva vākyaṁ
samāptam api rāgeṇety anena punar gantuṁ sthāyi-nirdeśaś ca kṛtaḥ | tena ca mādhava mā

dhāva mā dhavaṁ patim tuccham ity etad-vāg-bhaṅgy-antaraṁ vyaṅgyaṁ jñāpitam iti sāksān
na vācyam kṛtam ||21||

viśvanāthaḥ: atra vaṁśyāḥ svānatiriktatvāt svayaṁ tvaṁ niṣṣṭārthatvād āpta-dūtītvam ca | ata
eva [vṛndā-vṛndārikā-melā-muralyādyās tu dūtīkāḥ](#) iti [gaṇoddeśa-dīpikā](#) | mad-giri mama
vākye | samūḍha-vayasam samyag dhṛta-yauvanam | tena sa yāvad anyasyām āsakto na
bhavati tāvad ādhāveti vilambānaucityam dhvanitam | giriṇādhṛteneti | vīravatyāḥ striyāḥ iti
nyāyena baliṣṭatvaṁ dyotitam | bhaṅgyā tu sa pūrvam giriṇā dhṛtena kṛta-rakṣo'bhūt | adya tu
giribhyāṁ dhṛtābhyāṁ kṛta-rakṣo bhaviṣyatīti samāśvastābhisareti narma | mādhavaṁ lakṣmī-
kāntam | nārāyaṇa-sama iti garga-vākyāt | mā śobhā tasyāḥ patim | bhaṅgyā tu he mūḍhe,
tiryāṅ-mukhī kiṁ bhāvayasi mūḍhānām paśvādīnām iva vayasā saha vartamānaṁ dhavaṁ
svapatiṁ mā ādhāveti kaṭhora-bhāṣitvam ||21||

viṣṇudāsaḥ: vimukhīti vīrā-vākyam kāñcin mānīnīm vraja-devīm prati | mad-giri mama vāci |
mādhavaṁ [nārāyaṇa-samo guṇaiḥ](#) [bhā.pu. 10.8.19] iti gargokty-anusāreṇa śrī-kṛṣṇam,
śleṣeṇa mā śobhā tasyāḥ patim āśrayam parama-sundaram ity arthaḥ | atrātha dvaye'pi
kṛṣṇasyotkarṣoktir māna-khaṇḍanārtham eva | rāgeṇa parama-premṇā ādhāva śīghra-gatyā
āgaccha abhisarety arthaḥ | vilambe sati tu anya-nāyikā-saṅgatir api sambhaved iti dhvanitam
| mānopaśamārtham punar api tan-mahima-sūcikenā viśeṣaṇa-dvayena viśīnaṣṭi—dhṛtena
giriṇā kṛtā rakṣā yena tam ity asya nirupadhy-upakāritvaṁ baliṣṭhatvaṁ parama-karuṇatvaṁ
ca sūcitam | tathā sa-mūḍha-vayasam samyak ūdham prāptam vayah kaiśoraṁ yasya tam | vah
prāpaṇe ktaḥ dharmitvena vayah-śabdasya kaiśora eva mukhya-pravṛttitvāt | garviṇīti mūḍhe
iti ca sambodhanābhyāṁ vīrāyāḥ prāgalbhyam uktam | [padyāvalyām](#) ca—

[premāvagāhana-kṛte mānaṁ mā kuru cirāya karabhoru |](#)
[nākarṇi kiṁ nu mugdhe jātam pīyūṣa-manthane garalam ||](#)
[vidhu-mukhi vimukhībhāvaṁ bhāvinī mad-bhāṣaṇe mā gāḥ |](#)
[mūḍhe nigama-nigūḍhaḥ katipaya-kalyāṇato milati || \[pa. 226-227\] ||21||](#)

--o)0(o--

(2.22)

yathā vā—

**vṛndā sundari vandanam vidadhatī yat pṛcchati tvām asau
cañcan-mañjula-khañjarīta-nayane tatrottaram vyañjaya |
keyam bhrū-bhujagī tavātiviṣamā bambhramyate yad-bhiyā
klāntaḥ kāliya-mardano'pi kurute nādyā praveśam vraje ||22||**

śrī-jīvaḥ: vṛndeti | vṛndāyā eva vacanam ||22||

viśvanāthaḥ: vṛndeti vṛndoktiḥ | bhrū-bhujagīty anayā bhujagyaiva daṣṭaḥ klāntaḥ san
bambhramyate iti tena tvam eva tatra gatvā svīya-bhrū-bhujagyā punas tam sva-kāntam

daṣṭam kṛtvā susthīkuru | loke hi bhujaga-jāti-daṣṭam janam punar daṣṭvā yadi sva-viṣam
gṛhṇāti tadaiva sa nirāmayah syād iti prasiddhiḥ ||22||

viṣṇudāsah: vṛndeti | māninīm rādhām prati vṛndoktiḥ | vyañjaya vyañjanayā vṛtṭyaiva
jñāpayeti vakṣyamāṇa-praśne'rthe kāliya-mardanasyāpi bhayotpādakatvāt bhrū-bhujagyāḥ
parama-kṣobhakatvaṁ kṛṣṇaika-gamyatayānyātarkyatayā ca parama-rahasyatvaṁ ca
dhvanitam | bhrūr eva bhujagī sarpī | bambhramyate kuṭilam bhramati | atra vandanam ity
ādinā sundarīti cañcan mañjula-khañjarīṭa-nayane iti sambodhanābhyām vṛndāyās cātūktir
vyaktaiva | vṛndāyāḥ svarūpaṁ kiñcid **vidagdha-mādhave**, yathā—

ajanita-śāsana-bhaṅgā, sthira-jaṅgama-maṅḍalaiḥ sva-vane |
nikhila-prāṇi-ruta-jñā, vindati purataḥ katham vṛndā || [vi. mā. 5.2]

iti paurṇamāsy-uktam | tasyās ca tathaiva teṣv ājñā ca tatraiva, yathā—

smitam vitanu mādhavi prathaya malli hāsodgamam
mudā vikasa pāṭale purata-yūthi nidrām tyaja |
prasīda śata-patrike bhaja lavaṅga-valli śriyam
dadhātu saha rādhayā harir ayam vihāra-sprhām || [vi. mā. 5.34]

lalita-mādhave ca—

kusuma-racana-cañcur niṣkuṭānām akāle
pariṇata-matir āyur-veda-tantre tarūṇām |
kalayitum api bhāvam sthāvarāṇām samarthā
nivasati nava-vṛndā dvāravatyām prasiddhā || [la.mā. 6.18] ||22||

--o)0(o--

(2.23)

asyāsādhāraṇā dūtyo vīvādyāḥ kathitā hareḥ |
liṅginy-antās tu vakṣyante yās tāḥ sādhāraṇā dvayoh ||23||

śrī-jīvaḥ: dvayoh śrī-kṛṣṇa-tat-preyasyoh ||23||

viśvanāthaḥ: vīrādyā vīrā-vṛndārikā-melā-muralyādyāḥ asādhāraṇā asyaiva na tu tāsām |
liṅginyas tāḥ śilpa-kāriṇī-daivajñā-liṅginya iti tisraḥ ||23||

viṣṇudāsah: asyeti | asya hareḥ | harer eva kevalam, na tu tāsām | śilpa-kāri-daivajñā-liṅginas
tu dvayor nāyikānā-nāyakayoh sādhāraṇāḥ samānāḥ samapakṣapātinya ity arthaḥ ||23||

--o)0(o--

iti śrī-śrī-ujjvala-nīlamanau nāyaka-sahāya-bheda-prakaraṇam ||2||

